

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКОХРВАТСКИ ЈЕЗИК

НАШ ЈЕЗИК

НОВА СЕРИЈА

Књига XVI, св. 3.

БЕОГРАД, 1967.

САДРЖАЈ

	Страна
1) М. Павловић, Пасторални ономастички термини типа <i>dič</i> и <i>bač</i>	115—118.
2) Ирена Грицкат, Шта даје за проучавање глагол- ске семантике чиста (граматичка) перфектизација путем префиксације	119—123.
3) А. Пецо, Утицај турског језика на фонетику штокав- ских говора	127—143.
4) Др Живојин Станојчић, Граматизоване по- тврде / одричне категорије у књижевном српско- хрватском језику	147—157.
5) Др Наталија Радошевић, Покушај структур- ног поређења српскохрватског и руског језика са нарочитим обзиром на аутоматске (типске) грешке Срба у руском језику	159—170.
6) Др Лука Вујовић, Један периферијски староцр- ногорски говор (<i>Мрковићки</i>) у свјетлости историје језика, међудјалекатских и међујезичких појава	171—182.
7) Митар Пешикан, Нивоље рада на нашим описним речницима	193—204.
8) Др Е. Фекете, Одрасли се „на стандард“ или „на стандарду“	205—211.
9) ЈЕЗИЧКЕ ПОУКЕ	211—213.

УРЕЂУЈЕ ОДБОР

Одговорни уредник МИХАИЛО СТЕВАНОВИЋ
Секретар Уређивачког одбора др Живојин Станојчић

БЕОГРАД
1967.

Наш језик н. с., књ. XVI, св. 3, Београд 1967.
VI међународни конгрес слависта, Праг 7 — 13. VIII 1968.

УТИЦАЈ ТУРСКОГ ЈЕЗИКА НА ФОНЕТИКУ ШТОКАВСКИХ ГОВОРА

Од пада јужнословенских средњовековних држава под турску власт¹ па све до краја прошлога века, или, пак, до почетка овога века² веће подручје српскохрватске језичке области било је изложено непосредном утицају турског језика.³ Истина, тај утицај није био у свим регонима те области подједнако интензиван, за што постоје и објективни разлози: већи или мањи степен зближавања домаћег становништва са носиоцима турске власти, исламизација и сл., али је зато тај утицај, како у свакодневном животу, тако и у области језика — био вишестран.⁴ Нема никакве сумње, трагови тих међујезичких додира данас су најуочљивији у лексички⁵, али су они присутни и у морфологији, синтакси, нарочито у фонетици.

Вокализам штокавских говора, начелно узето, није претрпео знатнијих промена које су резултат страног утицаја.⁶ Има говорних подручја, оних која нису следила фонетску еволуцију најпрогресивнијих штокавских говора, која знају за извесна одступања од штокавског вокалског стандарда. Та одступања се могу доводити у везу са страним утицајем,

¹ Редослед је био овакав: Србија 1459, Босна 1463, Херцеговина 1482, Зета 1499.

² F. Bajraktarević: Das türkisch-islamische kulturelbe bei den Südslawen, Türk tarih kurumu basimevi, Ankara 1962, str. 43 separata.

³ До XIV в. утицај турског језика на наш језик био је незнатан и сводио се на мањи број лексичких посуђеница (исп. E. Hämeen Anttila: Les emprunt turcs dans les langues slaves du sud, Scando-Slavica IX, 227).

⁴ F. Bajraktarević, op. cit. 43—44.

⁵ A. Škaljić, Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku, Sarajevo 1965.

⁶ А. Пецо: Страни утицај на фонетику српскохрватског језика, Анали Филолошког факултета у Београду, VI.

па и са утицајем фонетике турског језика, али она нису такве природе као што је то случај са турским утицајем на консонантизам већег броја говора на штокавском дијалекатском терену.^{6а}

Утицај турске фонетике на консонантизам штокавских говора манифестује се у два правца: у чувању неких фонема из домаћег гласовног система које су биле на путу да ишчезну, и у појави фонетских варијаната или гласовних група у речима из домаћег лексичког фонда према турским моделима.

Одмах треба истаћи да ни по својој распрострањености, ни по свом интензитету многе појаве које се доводе у везу са турским утицајем нису подједнако својствене свим штокавцима. Ту су уочљиве и територијалне и временске разлике: територијалне се манифестују у свођењу тога утицаја на одређено подручје, односно једна особина може бити присутна у једним говорима, а друга у другим; временске разлике које се могу пратити у области фонетике огледају се у неједнаком интензитету турског утицаја у различитим переодима. Управо, ту би се могло говорити о два периода: први — од доласка Турака у наше крајеве до XVII в.; други — од XVII в. (тј. од масовније исламизације која се вршила у то време у неким крајевима наше језичке територије) до дефинитивног повлачења Турака из наших земаља, тј. до престанка непосредније балканске везе између турског и нашег језика.

У вези са овим једна напомена. Пошто су у питању контакти између два језика који припадају потпуно различитим групама и имају сасвим другачије структуралне особености — пут ка билингвизму овде није био лак и зато масовног и потпуног билингвизма на нашем језичком подручју није ни било. Овај моменат, свакако, и представља главни разлог зашто се утицај турског гласовног система на нашу фонетику испољава само фрагментарно и скоро редовно остао је ван српскохрватског фонетског стандарда. Још мање се

^{6а} Исп. о овоме П. Ивић: Два главна правца развоја консонантизма у српскохрватском језику, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, књ. II (1957).

тај утицај испољава у другим језичким областима: у морфологији, синтакси или ортоепији.⁷ Ово, опет, значи да је језик давалац само периферно запљускивао гласовни систем језика примаоца, а ако су последица тих међујезичких додира биле и изразитије и видљивије, то је, без сумње, због тога што је фонетика језика примаоца знала за извештан број фонема или, бар, фонетских варијаната које су у свом битисању могле бити потпомогнуте сличним фонемама за које је знао језик давалац. И овде, као и иначе, све артикулационе дивергенције које су постојале између једне фонеме из језика А (даваоца) и исте фонеме из језика Б (примаоца) уклањане су у корист артикулационе варијанте језика примаоца. То значи да језик Б није био само пасивни прималац. Поред тога што се љубоморно чувала домаћа гласовна структура, она је сада проширивана и на лексичке посуђенице преузете из језика А. Страна реч на нашем језичком тлу добијала је домаће фонетско рухо.⁸

⁷ Да ли је ликвидација квантитативних опозиција у говорима источне Србије била потпомогнута турским утицајем — посебно је питање (у принципу о томе в. Е. Petrovici: *Interpénétration des systèmes linguistiques* и тамо наведену литературу). Шкокавска акцентуација не пружа дивнијих доказа о њеној измени под непосредним утицајем турског језика. Истина, има мишљења да су босански акценатски типови: *вриџмо*, *Ивина* у својој егзистенцији потпомогнути таквим акцентом у туђицама типа *Рабџија* (Brozović, HDZb, II, 150. Акценат типа *Рабџија*, ако га негде и има, необичан је и свакако доста усамљена појава. А. Шкаљић у *Турцизмима* (Сарајево 1965) не потврђује ни *алмасија* ни *зекџевџили* (Ш. има *алмасија*, другу не наводи). Колико су ми познати турцизми у босанско-херцеговачким говорима, рекао бих да је правило, без изузетка, да се туђи акценат саображава са акцентом говора у коме та туђица живи (исп. код Шкаљића: *зџџи*, *зџџи* од тур. *sekât*; *селџам* од тур. *selâm*, *манџун*, од тур. *men-kûr*; на дијалекатском плану уп. *тџестија* и *тџестија* од тур. *testi*, перс. *desti* као и *мерџклија* од тур. *merakli* и сл. Дакле, све у духу наше домаће акцентуације.

⁸ Ја овде не желим да браним мишљење А. Mejea да биллингви имају и два фонетска система (*Linguistique historique et linguistique générale*, Paris 1921, 83), ја овде само констатујем да у нашем случају није постојала фонетска разлика између домаћих и страних речи, а ако је такве разлике понегде и било, она је била индивидуална говорна особина; в. Navranek: *Au sujet du caractère et de l'ancienneté de l'évolution convergente des langues balkaniques*, *Les études balkaniques tchécoslovaques* II, 8.

На питање: зашто је то тако; како се десило до дуговековна веза која је постојала између нашега и турског језика на Балкану није дала већа и значајнија међусобна прожимања, чини нам се није тешко дати одговор. Поред тога што су у питању два језика са потпуно различитом структуром, постојала су још два значајна момента који су овде имали пресудну улогу, то су: а) одсуство масовнијег билингвизма⁹ и б) доста низак културни ниво. Све што је језик Б примао из језика А заснивало се на ортоепском утиску. Ортографска слика те речи у највећем броју случајева била је непозната. Ако се имају у виду и ови моменти, ако се полази од тога ко посуђује и како преузима стране речи, јасно је откуда уочљиве фонетске разлике које постоје између појединих речи у језику даваоцу и у језику примаоцу. У језику Б страна реч је у највећем броју случајева доживљавала „славизацију” (исп. *амица* — тур. *amusa*, *amca*; берићет — тур. *bereket*, ар. *bäräkä*; бешика — тур. *besik* — Škaljić s. v.).¹⁰

1. Међу гласовним појавама које се у првом периоду (XV—VII в.) могу на нашем подручју доводити у везу са утицајем турског језика, налази се, чини нам се, и судбина соната *л* у финалној позицији слога. Историјска фонетика српскохрватског језика доказује да се вокализација овога соната вршила на једном подручју шток. дијалекта у другој половини XIV века. Проф. Белић о томе гласовном процесу на једном месту каже: „У свим овим случајевима (реч је о примерима типа *плел*, *пратилца*, *делба*, *долица*, А. П.) овакво *л* (које се нашло на крају слога, А. П.) почело је пред крај XVI века у новоштокавским говорима нашега језика прелазити у *о*”.¹¹ Овај фонетски процес, међутим, не само да није обухватио све говоре штокавског дијалекта него суп-

⁹ Исп. о овоме R. Filipović: *Principi lingvističkog posuđivanja*, *Filološki pregled* 1965, str. 118.

¹⁰ Тешко се сложити са мишљењем да све посуђенице које постоје у нашем језику потичу „de la fin de moyen age” како то мисли Н. Anttila, (ор. cit. 228). Тих посуђеница је било и знатно доцније.

¹¹ А. Белић: *Основи историје српскохрватског језика*, I, Фонетика, Београд 1960, стр. 78, 79.

ститутција *л* са *о* у тој позицији није до краја, и без изузетка спроведена ни у већини најмлађих штокавских говора. Ова недоследност обично се објашњава ретроградним дејством аналогije.¹² Ако се за однос *палци* — *паоци* и може наћи уверљиво фонетско објашњење¹³ чисто фонетски разлози нису морали бити пресудни и у примерима као *ждрал*, *вал*, где је рестаурација старијег облика номинатива јединине врло рано извршена. Од значаја је, чини нам се, и факат да је до ове рестаурације дошло управо у оно време када је турски језик већ био присутан на Балкану. Могуће је, наиме, да је процес рестаурације соната *л* у финалним позицијама речи био потпомогнут таквим стањем у речима турског порекла које су се већ биле уклопиле у наш лексички фонд. Дакле, према моделима из турског језика типа:

хамал-хамала   поново се јавило   *ждрал-ждрала*
халал-халала   *кал-кала*

Стање које налазимо у народним говорима штокавског дијалекта, чини нам се, иде у прилог овој претпоставци¹⁴:

а) У дубровачком говору, који је увек био у сенци фонетскоморфолошких иновација вршених у херцеговачким говорима, процес супституције *л* са *о* ишао је до краја, а то због тога што је дубровачки говор био ван сфере непосреднијег и јачег утицаја турског језика. У језику Марина Држића, дубровачког писца из XVI века, М. Решетар констатије неједнакост између прозе и поезије „*završno l* u рјесмама *ili* *ostaje bez promjene ili* *postaje o*”-) у прози, међутим, постоји правило по коме се без изузетка „*l* мијенја на

¹² А. Белић, *op. cit.* 79.

¹³ М. Стевановић: Стварање дужине претходног самогласника или прелаз *л* у *о*, *Наш језик*, X, 1960, стр. 1—9; А. Белић: Периодизација српскохрват. језика, *ЈФ XXIII*, 8.

¹⁴ Шкаљићеве Турцизми лепо показују у којој је мери турска лексика још увек присутна у нашем народу. Да ту има много речи типа *хамал*, *Цемал*, *Илдуза* и то је ван сумње. Тамо где утицај турског језика није могао бити од значаја, чува се облик са самогласником *-о*, уп. нар. пословицу: *Једна гобела у као а друга из кала*; у именима географских појмова: *Каоник*, *Каоци*, *Каочине* и сл.

о и на крају и у средини riječi".¹⁵ У савременом дубровачком говору, према П. Будманију, прелаз *л* у *о* је скоро консеквентан, а „*taj zakon vlada strogo i kod tuđih riječi*": *sodat* (soldato), *manigodo* (manigoldo).¹⁶

Дакле, дубровачки говор је прихватио ову гласовну појаву из херцеговачких говора и спроводио ју је доследно како у домаћим тако и у страним речима. Турски утицај на овај говор није био интензиван и зато његове последице овде нису реметиле започете фонетске процесе.

б) У неким другим штокавским говорима, углавном периферним, имамо сасвим другачију појаву, тј. чување старијег стања. Сонат *л* на крају слога срећамо још увек на два различита подручја: у призренско-тимочкој зони и у по-савским говорима. Мада ови говори имају доста својих специфичности, што је резултат посебних услова под којима су се развијали, они имају и један број заједничких особина — међу њима и сачувано *л* у финалној позицији слога.

За прву групу ових говора, за призренско-тимочку зону, проф. Белић констатује да је тимочко-лужнички говор „потпуно сачувао стари наставак” у облику једине м. р. радног глаголског придева. Дакле, ту је: *жил, зобал, убол, повел, побегал*.¹⁷ У јужно-моравском имамо наставак *-ја*, што је настало аналогijом¹⁸, али крајње *л*, ни ту се није вокализовало.¹⁹ У сврљишко-заплањском „изгледа да је у основи наста-

¹⁵ М. Rešetar: *Jezik Marina Držića*, Rad 248, 152. Са Држићем се у овој особини слаже и Градић (Rad 136, 107). Ако се у писаној речи дубровачких канцелара из XV века наиђе и на одступања од овога, тј. ако код њих има и сачувано *л* на крају, то није, опет по Решетару, слика дубровачког говора те епохе (Најстарији дубровачки говор, Глас САН, 201) него је преузето или из црквеног језика или, пак, из дела старијих даалматинских писаца (стр. 10), исп. код истог аутора Глас 169, стр. 146—147, као и стр. 192.

¹⁶ Р. Budmani: *Dubrovački dijalektat, kako se sada govori*, Rad 65, str. 157.

¹⁷ А. Белић: Дијалекти источне и јужне Србије, СДЗБ I, 583. Могуће је да је гласовни систем овога подручја претрпео и друге видове утицаја турског језика (в. код Белића, *op. cit.*).

¹⁸ *Op. cit.* 596 и даље.

¹⁹ *Op. cit.* 597.

вак који находимо у тимочко-лужничком²⁰, тј. чува се неизмењен овај сонант. На овом подручју имамо и: *сол, дел, пол*²¹, *вол, бол*²², *оръл, кабъл*²³ и сл.

Иако се зна да је ово говорно подручје рано прекинуло да следи развитак других говора шток. дијалекта, није, чини ми се, неоснована помисао да је на чување финалног *л* утицао и турски језик. Према моделима типа:

(х)алал, белким²⁴

могло се очувати и домаће

*вол, бол; жил, убол*²⁵ *коља*

Периферни положај ових говора, свакако је допринео чувању фонетских архаизама²⁶, али је, исто тако, несумњиво да су периферни говори највише били подложни страном утицају, а ти су утицаји тамо још увек лако уочљиви.

Посавски говор, опет, представља својеврстан дијалектолошки феномен. Мада и то подручје зна за многе архаизме, тај говор је, нема никакве сумње, целокупном својом структуром ближи новоштокавским говорима него што је то случај са призренско-тимочким говорима. Што се тиче супституције сонанта *л*, у овој говорној зони стање је неujедначено. Према проф. Ившићу „krajnje *l* u partic. preter. akt.

²⁰ Оп. cit. 583.

²¹ Оп. cit. 212.

²² Оп. cit. Регистар s. v.

²³ Оп. cit. Регистар s. v. исп. и: Ж. Стефановић: Нешто о говору Заглавка и околине, Споменица стогодишњице Тимочке крајине, Београд 1933. стр. 138. Такво стање на том подручју налазимо и данас, исп. Мирјана Станковић: Неке фонетске и морфолошке црте говора у Јелашници, Развитак, Зајечар 1962, бр. 4—5, стр. 86.

²⁴ Оп. cit. 197, в. и Škaljić, Turcizmi, s. v.

²⁵ Ситуација коју налазимо у говору Галипољских Срба оване се никако не противи. Познато је, наиме, да су данашњи становници Пехчева у Македонији напустили своје старо огњиште — Поморавље — или крајем XVI или почетком XVII века (П. Ивић: о говору Галипољских Срба, СДЗБ. XII, 430), значи да су на старом тлу већ имали о м. I. Турски језик овде није могао ништа битно да мења.

²⁶ I. Popović: Geschichte der serbocroatishen Sprache, Wiesbaden 1960, 434.

prelazi gotovo svuda u o... samo u Magića mali, Sičama i Selcima ostaje i tu l, te se govori na pr. *dal, kopal, rekal, plel, mislil*".²⁷ Стј. Секереш констатује за славонски говор да „su-glasnik l kod imenica i pridjeva na kraju riječi i sloga nije pre-šao u o”. Истина, за ово особину знају и још неки говори тога подручја: јужнобарањски: *posal*²⁸, западноподравски: *okrugal*²⁹, источноподравски: *kabal*³¹, али ту, поред властите архаичности, може бити и утицаја кајкавских говора.

Пошто обе ове зоне (призренско-тимочка и посавска) чувају доста фонетских архаизама, могуће је да се утицај турског језика и овде манифестовао не у подстицају стварања нових фонема, или фонемских варијаната, него у конзервирању затеченог стања.³² Дакле, и у посавском говору, као и у говорима источне Србије, присуство турског језика на нашем тлу могло је допринети да се прекине вокализација соната л у финалној позицији, уколико је тај фонетски процес већ био отпочео да се реализује, или да потпуно онемогући његово дејство тамо где је тај процес био у извесном закашњењу.

2. Иако је појава десоноризације звучних консонаната на крају говорног такта својствена и другим словенским језицима³³, а и говорима других дијалеката сх. језичког подручја³⁴, њено постојање у неким говорима штокавског дијалекта може се доводити у везу и са утицајем турског језика. Новија испитивања млађих говора шток. дијалекта показала су да је десоноризација уочљивија у оним пределима који се налазе нешто даље од центра, што значи да је и ту страни утицај могао да утиче на фонетске вредности поје-

²⁷ Стј. Ivšić: Današnji posavski govor Rad 196, 189.

²⁸ Стј. Sekereš: Klasifikacija slavonskih govora, Zbornik za fil. i lingv. X, 136.

²⁹ Op. cit. 138.

³⁰ Op. cit. 140.

³¹ Op. cit. 140.

³² О турским освајањима у Славонији и Посавини в. код Стј. Pavičića: Podrijetlo naselja i govora u Slavoniji Zagreb 1953, 46—47, као и Историја народа Југославије, II, 168—172, 376—386, Ю. Немет: Турецкий язык в Венгрии, В. языкознания, 1968, 2.

³³ Исп. А. Ресо: Izgovor zvučnih suglasnika u sh. jeziku, Зборник за фил. и линг. IV—V, 236—244, као и I. Popović, Geschichte, 583.

³⁴ А. Пецо, op. cit. 237.

диних фонема када се оне налазе на крају говорног такта. У средишњим говорима штокавске области десоноризација је само делимична³⁵, што је, са фонетског становишта, саввим природна и схватљива појава.

3. Историјска фонетика српскохрв. језика зна за различите промене задњонепчаних сугласника *к, г, х*.^{35а} Резултати тих промена, као што се зна, чувају се у примерима типа: *боже, вуче, душе; нози, руци, снаси; кнез, лице* и сл. Као што видимо, ове прасловенске промене задњонепчаних сугласника, условљене присуством у непосредној близини неког предњонепчаног гласа, давале су *ч, ж, ш* или *џ, з, с* (односно врло меке ове последње гласове). Дакле, само је *к* давало африкате *ч* (*војниче*) и *џ* (*војници*), остали задњонепчани сугласници давали су фрикативе: *ш, ж* (*душе, боже*) и *с, з* (*дуси, нози*).

Доцније везе задњонепчаних сугласника и самогласника предњег реда у већини штокавских говора нису пратиле никакве промене (*ноге, руке, мухе; кидати, гинути, хитати*). Међутим, има једно говорно подручје у кругу штокавских говора — тимочко-лужничка зона призренско-тимочких говора, где су и доцније везе задњонепчаних сугласника и вокала предњег реда, односно палаталних сугласника, давале или паталилизоване *к, г* или праве африкате *ћ, ђ*. Ту имамо:

банк'е, битк'е, јаблк'е, благ'и, г'ину, пог'ине

односно

банће, јабуће, гусће, ноће, запреће, залоће.^{35б}

³⁵ Вредно је напоменути да је десоноризација, тамо где је има, својствена свим становницима те области — без обзира на веру. Ово, опет, говори да је она ухватила корена у периоду до XVII в. Да је то особина коју су доцније примили наши Муслимати, она би и остала карактеристика њиховог говора, као и *х* (в. ниже). Пошто није везана за исламизацију, ова појава је постала општа тамо где је страни утицај имао дејства на домаћи артикулациони стандард. У турском језику је правило да „звучни *б, џ, д, г* не могу се налазити на крају речи, ту се они замењују беззвучним *п, ч, т, к*“ Е. В. Севортан: Фонетика турског језика, Москва 1964, 122.

^{35а} А. Белић: Основи историје српскохрв. језика, I, Фонетика, Београд 1960, 111—112.

^{35б} А. Белић: Дијалекти источне и јужне Србије, 192—196.

Проф. Белић у овој појави види фонетски процес који је последица јачег утицаја самогласника на артикулацију сугласника.³⁶ Такво објашњење, чини нам се, не мора бити и једино. Познато је да сличну појаву срећамо у бугарском^{36a} и македонском језику.³⁷ Проф. Конески за *к'* и *г'* у македонском језику каже да су настали „као резултат различитих процеса“, али и „преко посуђеница из туђих језика“³⁸, а ту је од значаја био и утицај турског језика.³⁹ Дакле, проф. Конески поред аутохтоних фонетских процеса овде не занемарује ни могућност страног утицаја.⁴⁰ Чини нам се да је страни утицај био значајан за ову појаву и у тимочко-лужничким говорима. Према различитим рефлексима задњонепчаних оклузива у речима преузетим из турског језика (*к'*; *г'* или *ћ*, *ћ*) ови сугласници су и у домаћим речима могли да мењају своју примарну артикулацију и да се палатализују, уколико су за ту појаву постојали објективни разлози — присуство самогласника предњег реда или палаталног сугласника у непосредној близини.

У осталим штокавским говорима не налазимо сличну појаву. Тамо се место палатализованих оклузива *к'* и *г'* јављају или наши задњонепчани оклузиви без присуства палаталних компонената: *шекер*, *килим*, *гердан*, *јенџија*⁴¹ или су палаталне компоненте постале одлучујући артикулациони моменат и уместо задњонепчаних оклузива јавили су се африкати *ћ* и *ћ'*: *шећер*, *ћилим*, *ћердан*, *јенћија*. Дакле, и у једном и у другом случају место изворних *к'*, и *г'* у осталим говорима штокавског дијалекта (ван тимочко-лужничке зоне) добили смо гласове из нашег фонетског стандарда, а не неке од потенцијалних варијаната тих гласова.⁴²

³⁶ Оп. cit. 191.

^{36a} Ст. Стойков: Българска диалектология, Софија 1962, 128.

³⁷ Б. Конески: Историја македонског језика, Београд 1966, 70.

³⁸ Оп. cit. 70.

³⁹ Оп. cit. 70.

⁴⁰ Оп. cit. 70.

⁴¹ Ситуација у неким босанским говорима.

⁴² На дијалектском плану постоји доста јасно изражена разлика између рефлекса *к*, *г*: *шекер*, *гердан* и *шећер*, *ћердан*. Први рефлексни су везани за неке босанске говоре, други су, опет, својствени осга-

Фонетске појаве које су везане за први период, као што је већ речено, заједничке су свим представницима једног говора. Оне, пак, појаве које су везане за други период, сведоче о интензивнијем утицају фонетике турског језика на исламизирано становништво.⁴³ Они који су чували ранију религиозну припадност нису, у највећем броју случајева, захваћени тим фонетским процесима.

Колико је присутност турског језика, боље рећи молитава на арапском језику, била одлучујућа за чување фонеме *x* у неким говорима штокавског дијалекта, речено је у мојим радовима о херцеговачким говорима.⁴⁴ Постојање те фонеме у дубровачком говору⁴⁵ и неким говорима Црне Горе⁴⁶ никако не доводи у питање исправност ове тезе. Наиме, дубровачки говор, то је и овде већ речено, прихватао је са извесним закашњењем фонетске иновације које су настајале на тлу данашњих херцеговачких говора; а неке овамо уопште нису ни допирале (конкретно, губљење фонеме *л*, новија јотовања у вези са једносложним рефлексом кратког јата и сл.). Црногорски говори, опет, показују и другим својим осо-

---

лим штокавцима (в. Škaljić, *Turcizmi*, 30). Да ли је овај фонетски феномен последица неког спољњег фактора (неједнак степен интензитета страног утицаја, различите фонетске вредности ових гласова у језику оних који су нам доносили туђице са тим гласовима или, пак, последица неједнаке асимилаторске способности домаћег становништва — то је друго питање. Од значаја је, несумњиво, и факат да су херцеговачки говори, сви без изузетка, турско *k'* и *g'* примали као палаталне гласове, као африкате, в. Р. Skok: *Prilozi proučavanju turcizama, Slavia* XV.

⁴³ Исламизација нашег становништва почела је, свакако, доста рано (исп. код Цвијића: „Кад су Турци ушли у Босну, богумили су се у маси исламизирали” Ј. Цвијић: *Из друштвених наука*, Бгд, 1965, 228) али је сигурно да она није имала шире размере све до XVII века.

⁴⁴ Говор источне Херцеговине, СДЗб. XIV; Мјесто централнохерцеговачког говора... ЈФ XXV; Једно поређење Вукова језика... ЈФ XXVI и тамо наведену литературу.

⁴⁵ П. Будмани, *op. cit.* 158; П. Ивић: Два главна правца... 176—177.

⁴⁶ Р Бошковић: О природи, развитуку и заменицима гласа *x* у говорима Црне Горе, ЈФ XI, 179—196, в. и М. Пешикан: Староцрногорски средњокатунски и љешански говори, СДЗб. XV, 122—123.

бинама колико су били ван главног еволутивног правца који је карактеристичан за херцеговачке говоре. Отуда у консонантизму тих говора још увек имамо присутну фонему *x*, ти су говори остали ван оне зоне у којој је ликвидирање фонеме *x* било безизузетачно. Мислим да је јасно зашто ову фонему нема ни говор Галипољских Срба. Иако су преци данашњих Пехчеваца доста рано дошли у непосреднији контакт са турским језиком, та веза није могла да мења оно што је било завршен фонетски акт. То значи да страни утицај може да утиче на структуралне измене само онда када за те измене постоји реална подлога у језику аутохтоног становништва. Ово потврђује и говор наших Муслимана. Мада је страни утицај знатно допринео да се у њиховом говору сачува фонема *-x*, позиције које су пре исламизације остале без овога гласа (нпр. локатив множине именичких промена)⁴⁷, тај глас накнадно више нису добиле.

Посебно је питање зашто ову фонему нису сачували говори источне Србије који, иначе, нису следили развитак осталих говора екавског подручја. И овде је, несумњиво, пут ка губљењу овога гласа био исти као и у другим говорима штокавског дијалекта, а његово губљење је, свакако, последица одсуства исламизације домаћег становништва. Истина, на овом подручју тај процес је могао да буде нешто спорији⁴⁸, што је, исто тако, објашњиво — изразита архаичност у целокупној структури гласовног система. Дакле, одсуство исламизације домаћег становништва, разлог је зашто фоне-

⁴⁷ исп. А. Пецо: Мјесто централнохерцеговачког говора... 306—309.

⁴⁸ Проф. А. Белић претпоставља да се *x* у говорима источне Србије почело губити знатно касније него, рецимо, у шумадијским говорима. На основу једног записа, који је писан 1742. године у манастиру Светог Борба у Темској, на коме се налази: *насадихмо „црта локалног дијалекта“* проф. Белић закључује да се „у то време, бар у неким одашњим дијалектима, (*x*) могло чувати уопште, а његово је ишчезавање, што је врло вероватно, и могло настати и у томе и у другим местима тек после друге половине XVIII века“ (ор. cit. 210). Дакле, губљење фонеме *x* из говора овога подручја наступило је скоро два века доцније него у другим говорима штокавског дијалекта.

ма *x* у говорима источне Србије није имала исту судбину као и сонант *-л* у финалној позицији слога.⁴⁹

На фонетском плану, начелно узето, нема разлике између ове фонеме у домаћим речима и у речима оријенталног порекла.⁵⁰

Постоје још неке појаве које су настале под непосредним утицајем фонетике турског језика, али чија ареа није тако велика. То је, прво, метатеза у гласовној групи *pj* и, друго, појава сугласничке скупине *xč* *-xћ* од старијих скупина *шч* *-шћ*.

Прва појава, колико се зна из дијалектолошке литературе, позната је само говору Муслимана источне Херцеговине. Према моделима из турског језика типа

бајрак, Бајрам, бајрамлук

секвенца *jp* јавила се и у домаћима речима уместо групе *pj* < *pћ*

гојре, гојрела, изгојрело, погојрели, Којренићи.⁵¹

Јасно је зашто ова појава нема већу ареу на босанско-херцеговачком подручју: Муслимани осталих крајева ових наших области у већини случајева имају јекавштину као секундарни изговор. Због тога тамо није ни могло да дође до метатезе у секвенци *pj*-такву секвенцу они нису имали у свом изговору.

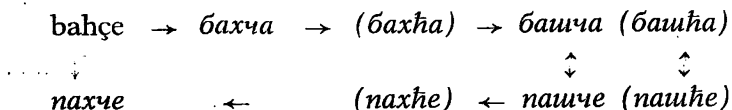
Још је мања ареа секвенце *xč* *-xћ* уместо старијих група *шч* *-шћ*. Та је појава позната само неким босанским говори-

⁴⁹ Неће бити тачно мишљење да наши муслимани свуда чувају фонему *-x* где се она налази у турским речима, исп. наше *бакшиш* тур. *bahsis*, наше *баксуз* тур. *bahtsiz* (Škaljić *op. cit.* 31), а још мање је тачно да „Les Serbes (orthodoxes) et les Croaates (catholiques) ne prononcent jamais le h complètement (E. H. Anttila, *op. cit.* 228). Будмани констатује за дубровачки говор да се „h izgovara svud gdje mu je mjesto” (Rad 65, 158).

⁵⁰ Ако се негде и наиђе на фонетске разлике између *x* рецимо у: *хлад* и *харем*, *орах* и *Аллах* (в. Брозовић, HDZb. II, 141) то је индивидуална појава везана за говор оних који више „другују” са оријенталним језицима.

⁵¹ в. А. Пецо: Говор источне Херцеговине, СДЗб. XIV, 106.

ма.⁵² Порекло је и ту јасно. Према изворним секвенцама *хч* < *һç* у примерима типа *бахча*, *бохча*⁵³, које су се на босанском тлу, где је турски утицај, из разумљивих разлога, био интензивнији, могле рефлектовати двојако: са изворном секвенцом *-хч* (евентуално *хћ*) и са домаћом секвенцом *ич* (односно *ић*). Према тим моделима то двојство могло је да се појави и у домаћим речима типа *пашче* (*пашће*), *лишће*.^{53а} Процес је ишао овако

Поред ових појава у српскохрватском консонантизму које су на извешан начин везане за гласовни систем турског језика, има и таквих које се често објашњавају утицајем турског фонетизма, а које, чини нам се, могу бити и другачије објашњене. Међу такве појаве иду: геминација сугласника, помереност артикулације у систему африката и сл.

1. Српскохрватски језик, познато је, није љубитељ удвојених сугласника. Уколико се у изведеницама нађу у непосредној близини два истоврсна гласа, и у говорној и у писаној речи најчешће долази до њиховог упрошћавања.⁵⁴ Ређе се наилази на појаву геминације, а ту разликујемо две врсте примера, и то:

а) примери за које зна и књижевни језик: *поддијалекаг*, *нуззарада*, *двадесеттрећина*, *најјачи*, *најједноставније*.⁵⁵ У

⁵² В. Д. Брозовић, HDZb. II, Санџачки примери као: *лиће*, *слухће* Д. Барјактаревић, СДЗб. XVI, 65) у колико нису пренесени из говора Босне, могу се објашњавати као и: *виџјех*, *сеџјет*.

⁵³ Škaljić, Turcizmi, s. v.

^{53а} У неким говорима косовско-ресавског типа имамо м, *сч* — *кч*: *пракци*; м, *ич* — *кч*: *оракче* *орак* + *че*, *зукче*. Проф. П. Ивић (Дијалектологија, 100—101) овде види фонетски процес (*сч*, *ич* > *хч*, *хч* > *кч*, *кч*), али ту није искључена ни аналогија (више о овоме у раду о ресавском говору (А. Пецо и Б. Милановић: Ресавски говор).

⁵⁴ А. Peco: Les consonnes longues en serbocroate, Bulletin de la Faculté des Lettres de Strasbourg, 1960, 399—428.

⁵⁵ М. Стевановић: Савремени српскохрватски језик, Београд 1964, 107.

оваквим случајевима још није дошло до потпуног стапања артикулације ових сугласника, што значи да ту још нема праве геминације;

б) у неким народним говорима наилазимо на праве геминате у примерима типа: *итте, сетте, планна, јенна, јанна, полла* (= полила) и сл. Појава геминације ове врсте последица је разних међугласовних промена за које зна фонетски систем тих говора. Уз ове постоје још и геминате у речима оријенталног порекла: *Аллах, бисмиллах, Мухаммед* (Мухаммеда ми свеца и сл.). Али, а то је овде врло важно, овакав изговор наведених примера није и општи јер се чује и *Алах, Мухамед*. Који ће од ових изговора бити заступљен то, најчешће, зависи од степена образованости онога о чијем је говору реч.

Има мишљење да су примери типа *Аллах* утицали и на појаву гемината у речима домаћег порекла.⁵⁶ Такво мишљење тешко може бити и доказано. Напротив, има доста факата који говоре да геминате из турског језика⁵⁷ нису реметиле наш гласовни систем. Прво. Ван босанског подручја, где и иначе има доста специфичности у говору, геминација у примерима типа *јенна, јанна* није честа појава у говору Муслимана. Друго. Примери типа *јена, јана*, са дужом или краћом преградом фонационој струји у усној дупљи, присутни су и неким другим говорима где нема виднијих трагова утицаја турског језика (рецимо у Ресави). Треће. У писаној речи М. Ф. Алагића (Повијест једне породице, Споменик САНУ, СХ, 47—78), који добро познаје турски језик и његову графију, налазимо: *мусселим, мутессариф, вассијет, заптијја*, али не и *понне, јанна*. Истина, Алагић има понекад геминацију и тамо где ту појаву не налазимо у турском језику (исп. *мутессарриф*, тур. *mutasarrif*, *васијет* тур. *vasiyet*, али је ар. *wasīyūʾ* и сл.⁵⁸), што је, опет, посебно питање. И четврто.

⁵⁶ J. Vuković: Refleksi međujezičkih dodira... Sarajevo 1963, 6—8, као и D. Brozović, HDZb. II, 140.

⁵⁷ О појави геминације у турском језику исп. код Севортјана оп. cit. 116—117.

⁵⁸ Škaljić: Turcizmi, s. v.

Геминација на босанском тлу није искључиво везана за говор Муслимана.^{58a}

2. Често се у српскохрватској дијалектологији и свођење двају парова африката (*ч—џ*, *ћ—џ*) на ове последње гласове (*ћ—џ*) веже за утицај фонетике турског језика на наш гласовни систем.⁵⁹ Мада има крајева где је овај фонетски феномен везан за конфесионалне разлике⁶⁰, ова појава на босанскохерцеговачком тлу никако не иде заједно са разликом у вероисповести.⁶¹ Не само да има и православца и католика који немају у свом гласовном систему фонеме *ч* и *џ*, него има и читавих области где Муслимани сасвим лепо разли-

^{58a} Тешко је веровати да је опозиција *понне* — *поне* добила исти карактер као и *хлеб* — *љеб*, в. код Вуковића *op. cit.* 6—7.

⁵⁹ Више о овоме в. А. Пецо: Природа африката српскохрватског језика ЈФ XXV, 161—173 и Мјесто централнохерцеговачког говора... ЈФ XXV стр. 295—336 и тамо наведену литературу.

⁶⁰ Тако је, рецимо, у Санџаку (Д. Барјактаревић: Новопазарско-сјенички говор, СДЗб. XV, 51—52 наводи из говора санџачких Муслимана: *новек*, *наша*, *пенџер*. Уколико овде није у питању какав импорт из косовских говора, што је мало вероватно, то је особина која се овамо пренела из босанских говора. Религиозни моменти ту су могли имати видног удела).

⁶¹ Д. Брозовић констатује да: „Kreševo (kat.), dijelovi sutješkog kraja (kat. i u dolini Bosne prav.), pojedini krajevi tuzl. oblasti sve tri vjere), Tešanj (musl.). Na krajnjem zapadu (Maglaj, musl.) i krajnjem istoku (Sarajevo, kat.) oba su para predstavljena glasovima č i dž. Na svem ostalom terenu č i đ zastupa sva četiri glasa (to vrijedi uglavnom i za prav. na tim područjima, a i za sarajevske i kreševske musl.)” (HDZb. II, 141). Додајмо уз ово и чењеницу да постојање овога феномена у различитим говорима Босне и Херцеговине никако не говоре да је у питању иста појава, да је порекло овом феномену идентично. Док на босанском подручју уопштавање *ћ* и *ћ* м. *ч* и *џ* иде заједно са *шћ* (евентуално *жћ*), на херцеговачком тлу ова појава има малу ареу: везана је за говор варошког становништва, а заједно са овом изоглосом иду још и: *љ > ј*: *јубав*, *јуди*, *боји*; *њ > н*: *кон*, *кенац*; често *л* на крају облика радног глагол. придева м. р. = *а*: *биа-бија*, *радија*; секвенца *ре* у примерима типа *врабац*, *расти*; *ребац*, *рести*; али, ту је редовно *штап*, *штене*. Истина, и у неким босанским пшћакавским говорима срећамо *љ > ј*, или неке друге фонетске варијанте ове фонеме, али то може бити и резултат разних фонетских девијација од нашег артикулационог стандарда (в. Брозовић, *op. cit.* 138—139).

кују ова два пара наших африката. Све то говори да порекло овој изоглоси не би требало тражити на страни. Чињеница је да се њене границе на босанском тлу најчешће поклапају са границама Белићева шћакавског говора.⁶² У Херцеговини је та појава везана за утицај чакавских говора. Уколико је страни утицај ту нешто и могао да мења⁶³ његове последице никако не би биле овако распоређене на нашем тлу.

Постоји још једна фонетска особина чије се порекло понекад доводи у везу са утицајем турског говорног елемента на наше становништво. То су ортоепска одступања од класичних рефлекса дугог *Ѣ* у неким јекавским говорима. Проф. Вуковић, у већ помињаном раду о међујезичким додирима на босанско-херцеговачком тлу, каже да присуство *је* или *ије* у говору босанских градова и приградских села „намеће као несумњив закључак да су ијекавске замене *Ѣ-а* у дугим слоговима биле двосложне и у XIV веку”, а да је свако одступање „од нормалне дуге замене са два кратка слога (*ије*) на босанскохерцеговачком терену каснија појава” којој „треба тражити објашњење у каквим утицајима са стране”. А тај

---

⁶² Исп. о овоме код Белића: западни дијалект има још једну особину... а то је *ѣ* (свакако и *ѣ* уколико се оно у нашем језику тада јављало-, а ова фонетска особина у поменутом говору је доста стара, наслеђена из старије фазе развитка наших дијалеката (А. Белић: О значају западног штокавског говора за историју српскохрватског језика, ЈФ XXIII, стр. сепарата).

⁶³ Тешко је веровати да се домаћа артикулациона база мењала само због тога што странци „нису лако могли асимиловати нашу разлику између *ч* и *ћ*” (Вуковић, *op. cit.* 10). Страни модели могли су да утичу на артикулацију аутохтоног становништва само онда ако је код тог становништва постојала нека основа за прихватање тог страног утицаја. Мало је вероватно да су „турске посаде” биле расадници ове појаве. Тих посада је било и у Требињу, Билећи, Невесињу, Пљевљима — али тамо нема ни трага супституцији фонема *ч* и *ѣ* фонемама *ћ* и *ѣ* уколико нису у питању најмлађе генерације, што је посебан проблем. Због свега овога ја мислим да судбина фонема *ч* и *ѣ* на нашем тлу није тесно везана за присуство турског језика. Алагић, кога смо већ споменули, а који је све своје образовање стекао на турском језику, сасвим лепо разликује ове гласове. Турски фонетски стандард није мењао његово језичко осећање, бар не на овом фонетском плану.

утицај је долазио преко Турака који нису били у стању да се привикну двосложном рефлексу Ћ па су они својим изговором наших ијекавица могли... утицати на домаће муслимане да померају свој урођени изговор ијекавицама.⁶⁴

Ово није прилика која дозвољава да се дубље улази у дискусију о проблему рефлекса Ћ на босанско-херцеговачко подручју. Ја бих сада, у вези са овим питањем, рекао само две ствари: 1. Тешко је прихватити мишљење да је Ћ већ у XIV веку дало у свим позицијама двосложне рефлексе на ијекавском тлу. Таквом мишљењу противе се ови разлози: а) стање које налазимо у споменицима са јекавског терена⁶⁵ и б) говор јекаваца који су напустили матично тло знатно после XIV века.⁶⁶ Према томе, тешко је доказати да су двосложни рефлекси Ћ били говорни стандард босанско-херцеговачких јекаваца XIV века, да су сва одступања од такве замене секундарна. Има више разлога да се остане при схватању да је и у XV в. вредност Ћ још била дифтоншка⁶⁷, а

⁶⁴ Ј. Вуковић: Значај међујезичких додира... стр. 13—14.

⁶⁵ М. Решетар констатује код Никше Звиездића, дубровачког канцелара из XV века, који је „одлучан јекавац“ (Глас СКА 201, 26) да има „за Ћ редовно ИЕ, Е, е“ (Глас 169, 184), али без диференцирања рефлекса за ђ и за љ, исп.: *виека ђ виеке и миеста, виећника* (Глас 169, 185), а повеља из 1430. место Ћ има „искључиво *ие*“ (Глас 201, 26). У вези са овим проблемом Решетар на једном месту каже: — У *jekavaca* је *dakle već* у XIV. vijeku у *svijem slogovima izvršen proces koji se dandanas pred našijem očima vrši* у *nekijem čakavskijem govorima gdje se dugo ě rastvara у ie*“ (Rad 134, 132). Дакле, и ту се полази од *ие* као рефлекса Ћ у XIV в., а ако је тада и било двосложности овога рефлекса, то је било условљено положајем у речи тога старог самогласника (Rad 248, 134). Ердѣљановићеви примери из Которског архива (1396—1400): *Sliedbouich* (= Жлијебовић) и *Belipiesech* (Бијели Пијесек) (в. Зборник А. Белића 1937, 336, као и I. Porović: *Geschichte...* 393), такође не указују на графичке разлике између ђ и љ. Додајмо уз ово да и проф. Белић констатује (Периодизација... 8) да се тек у XIV в. и то „на југоистоку босанско-херцеговачке територије Ћ претворило у дифтонг *ie*“ који се доцније одатле ширио по осталим областима које су данас јекавске.

⁶⁶ За лички коренички говор в. В. Lastavica, *Nastavni vjesnik*, XV, 753, затим А. Белић: Фонетика, 93, Периодизација, 8.

⁶⁷ Белић: Фонетика, 93. Овде је вредно указати и на рефлексе Ћ које налазимо у говору Галипољских Срба, наших земљака који су

таква вредност, или у некој другој фонетској варијанти, могла се сачувати и до данашњег дана у појединим говорима, али не због утицаја са стране. Да је то појава која је настала под утицајем говора странаца „који су у овим крајевима говорили и нашим језиком” (Вуковић, *op. cit.* 14), ми бисмо њених трагова налазили и у другим ијекавским говорима где има Муслимана (источнохерцеговачком, нпр.), али је тамо нема. Због свега овога, чини ми се, прихватљивије је мишљење да су данашње квантитативно-квалитативне разлике у рефлексима Ђ на босанско-херцеговачком подручју резултат унутрашњих еволутивних кретања. Уколико је присуство турског језика ту и имало неког утицаја, он је био секундарног карактера. Примарно је, мислим, овде то да је исламизација прекинула еволутивни развитак фонетских особина, међу осталим и процес дедифтонгизације *ие* у *ије* на доста великом подручју јекавске територије. Разумљиво је и зашто је варошко становништво најчешће захваћено овом особином.⁶⁸

И на крају. Гласовни систем турског језика вршио је утицај на фонетику наших народних говора, али само тамо где су у домаћем гласовном систему постојали елементи на које се тај страни утицај могао калемити.

Београд

А. Пецо

„диз Јагодине”, а напустили су родно тло у првој половини XVII или пред крај XVI века. У њихову говору вредност акцентованог Ђ или кад носи неакцентовану дужину је „нелабијализован вокал предњег реда... дакле отворенији од и и затворенији од е -е' односно и” П. Ивић: О говору Галипољских Срба, СДЗБ. XII, 54. И то говори да је још у XVI веку било” у штокавским крајевима месних говора са незамењеним јатом” (*op. cit.* 60). Није искључено да је и подручје Б и Х-е знало за такве говоре.

⁶⁸ А. Пецо: Мјесто централнохерцеговачког говора... 318 и даље.